

اقتصاد سیاسی روابط جمهوری اسلامی ایران و عراق

(فرصت‌ها و چالش‌ها)

هاشم صباغ؛ محمد رادمرد^۲

۱۳

دوره ۷، شماره ۱، پیاپی ۱۳
بهار و تابستان ۱۴۰۳

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۱۱/۲۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۴/۲۰

صص: ۲۵۳-۲۲۵

شابا چاپی: ۲۵۳۸-۵۶۴X

شابا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۵۵۱

چکیده

استفاده از پتانسیل همسایگان، نقش مهمی در توسعه اقتصادی دولت‌ها دارد. کشورهای موفق در حوزه توسعه اقتصادی از این پتانسیل نهایت بهره‌برداری را می‌کنند. وضعیتی که امروزه بر اقتصاد جنوب شرق آسیا حاکم است به‌خوبی بیانگر این مهم است. در این میان، کشور ما نیز باید بتواند از پتانسیل همسایگی خود نهایت بهره‌برداری را داشته باشد. به‌خصوص آنکه ایران در مرزهای آبی و خشکی خود همسایگان متعددی دارد. عراق یکی از همسایگانی است که طی بیش از دو دهه اخیر و پس از سقوط صدام، روابط حسنه‌ای با ایران داشته است. این کشور با توجه به چالش‌های امنیتی و اقتصادی که پیش رو دارد، هنوز نتوانسته در تولید کالا و تهیه بسیاری از خدمات خود نقش خودبنیاد داشته باشد و از این جهت نیازهای خود را از کشورهای دیگر رفع می‌کند. در این راستا پرسشی که در این میان مورد تأکید این پژوهش است از این قرار است: در مسیر تحقق توسعه اقتصادی، چه فرصت‌ها و چالش‌هایی در رابطه با عراق پیش روی جمهوری اسلامی ایران قرار دارد؟ این مقاله تلاش می‌کند تا نشان دهد درحالی‌که ایران در عراق از فرصت‌های اقتصادی شایان توجه‌ای برخوردار است، وجود برخی چالش‌ها و موانع سیاسی و امنیتی عملاً سبب شده است تا ایران نتواند به نحو شایسته‌ای از روابط اقتصادی در عراق بهره‌مند شود. در راستای تحلیل فرضیه این پژوهش از چارچوب مفهومی دیپلماسی اقتصادی بهره خواهیم برد. روش این پژوهش هم توصیفی-تحلیلی و شیوه گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای خواهد بود.

کلیدواژه‌ها: اقتصاد سیاسی، تجارت خارجی، عراق، دیپلماسی اقتصادی، جمهوری اسلامی ایران.

DOI: 10.22080/jpir.2024.26754.1367

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران (نویسنده مسئول)

h_sabbagh1992@yahoo.com

۲. استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

۱. مقدمه

امروزه توجه به توسعه اقتصادی مقوله‌ای است که بیش از پیش مورد توجه دولت‌ها و سیاست‌گذاران قرار می‌گیرد. توسعه اقتصادی نیز با گسترش تجارت خارجی گره خورده است. به عبارتی دیگر نمی‌توان با صرف استفاده و بهره‌وری از بازار داخلی رفاه مردم یک کشور را بالا برد. به‌علاوه آنکه برای دستیابی به جایگاهی اثرگذار در عرصه منطقه‌ای و بین‌المللی باید به مؤلفه‌های اقتصادی و به طور خاص تجارت خارجی توجه ویژه داشت. مسأله مهم این است که چگونه یک کشور می‌تواند به صادرات کالاهای خود در بازار جهانی اقدام کند. این مسأله از این رو حائز اهمیت است که تراز بازرگانی مثبت از اهمیت بسزایی برخوردار است. در این چارچوب هرگونه توسعه اقتصادی در جمهوری اسلامی نیز لاجرم در گرو افزایش صادرات است. افزایش صادرات و پیشی گرفتن آن از واردات می‌تواند بیانگر حرکت کشور در مسیر توسعه اقتصادی و اثرگذاری منطقه‌ای و بین‌المللی کشور باشد. در این مسیر یکی از مهم‌ترین پتانسیل‌هایی که دارای اهمیت است، بهره‌گیری از پتانسیل روابط اقتصادی با دولت‌های همسایه است. کشور ما از جمله کشورهای دنیاست که در گرداگرد خود همسایگان زیادی را دارد. استفاده از پتانسیل روابط اقتصادی با این همسایگان می‌تواند در تحول اقتصادی ایران مؤثر باشد. از جمله مهم‌ترین این همسایگان که به طور خاص در بیش از دو دهه اخیر روابط نسبتاً حسنه‌ای با ایران داشته است، دولت عراق است. به‌خصوص آنکه پس از سقوط صدام ایران و عراق روابط خود را در حوزه‌های مذهبی، سیاسی و اقتصادی افزایش داده‌اند. به‌علاوه جمهوری اسلامی در شرایط سخت سیاسی که دولت عراق درگیر مقابله با نیروهای داعش بود، در کنار مردم و دولت این کشور ایستاد. با طرح این مقدمه و در این چارچوب، پرسشی که این مقاله به آن پاسخ خواهد داد از این قرار است: در مسیر تحقق توسعه اقتصادی، چه فرصت‌ها و چالش‌هایی در رابطه با عراق پیش روی جمهوری اسلامی ایران قرار دارد؟ در پاسخ به این پرسش نویسندگان این مقاله برآنند که درحالی‌که ایران در عراق از فرصت‌های اقتصادی شایان توجه‌ای برخوردار است، وجود برخی چالش‌ها و موانع سیاسی و امنیتی عملاً سبب شده است تا ایران نتواند به نحو شایسته‌ای از روابط اقتصادی در عراق بهره‌مند شود. از این رو این مقاله در چارچوب مفهومی دیپلماسی اقتصادی در پی فرصت‌ها و چالش‌هایی است که ایران در عراق پیش رو دارد. بر اساس این، برای بررسی فرضیه ذکر شده، این

مقاله این گونه سازمان می‌یابد: ابتدا به پیشینه پژوهش می‌پردازیم. سپس بحث نظری مقاله را به مفهوم دیپلماسی اقتصادی اختصاص می‌دهیم. پس از آن ابتدا فرصت‌ها و سپس چالش‌های روابط دو کشور را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۲- پیشینه پژوهش

- پورحسن و خوشناموند (۱۳۹۹)، در پاسخ واکاوی زمینه‌های بهبود و گسترش روابط دو کشور طی سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۱۷ با بهره‌گیری از چارچوب مفهومی «مرز نرم» معتقد هستند پیوندهای مردم دو کشور ناشی از هویت مذهبی مشترک است. همچنین محوریت قرار گرفتن مرجعیت، پیوندهای مذهبی میان شیعیان دو کشور، احساس تهدید مشترک در برابر داعش، بازسازی عتبات و راهپیمایی میلیونی زائران از دیگر عوامل نزدیکی دو کشور است.

- توکلی و همکاران (۱۳۹۲)، معتقد است هم‌جواری جغرافیایی و چالش‌های امنیتی همسان، یکی از این حوزه‌های تعامل ایران و عراق است. در عین اینکه دولت‌های جهانی از اهمیت این کشور و منطقه میان رودان آگاه هستند و درصدد تأثیرگذاری بر آن می‌باشند و از این منظر تهدید نیز بر امنیت ملی ایران سایه انداخته است. در پشت صحنه به قدرت رسیدن نیروهای هم‌سو با جمهوری اسلامی، راهکارها و فرصت‌های همکاری اهمیت می‌یابد. فرصت‌هایی نظیر مسائل مذهبی، مرجعیت مشترک شیعه و وابستگی‌های ایدئولوژیک.

- رحیم نژاد (۱۳۹۱)، به این مسأله محوری می‌پردازد که ایران و کردستان عراق از لحاظ فرهنگی شباهت‌های زیادی با همدیگر دارند که می‌توان از این ظرفیت در جهت تقویت همگرایی دو طرف استفاده کرد. باید شیوه‌های تقویت همگرایی در روابط جمهوری اسلامی ایران و کردستان عراق را به‌عنوان عامل مضاعف در بالا بردن سطح همکاری دو کشور ایران و عراق معرفی کرد. دو بازیگر مهم، یعنی ترکیه و اتحادیه اروپا که در کردستان، روابط قابل قبولی را ایجاد کرده‌اند، می‌توانند رقیبی برای بالا بردن سطح همکاری دو طرف باشند.

- لی (۱۳۹۱) معتقد است بررسی روابط ایران و عراق در مسیر اثرگذاری بر اقتصاد بین‌المللی، به دلیل اینکه هر دو کشور عضو اوپک بوده و از نظر سیاسی و امنیتی در منطقه، ناچار به همکاری هستند،

حائز اهمیت است. از نظر نویسنده در عهد معاصر، اختلافات مرزی، مذهبی، ایدئولوژیک و تفاوت‌های قومی بین دو کشور، اهمیت خود را از دست داده‌اند و جای خود را به اشتراکات فرهنگی و تاریخی و مذهبی و حسن هم‌جواری داده‌اند.

مقاله حاضر ضمن تأکید بر دستاوردهای پژوهش‌های پیشین تلاش می‌کند تا به شکل هم‌زمان فرصت‌ها و چالش‌های روابط دو کشور را در حال حاضر مورد بررسی قرار دهد. تأکید بر این است که این چالش‌ها و فرصت در درون بستر سیاسی، اقتصادی و بین‌المللی مورد بررسی قرار بگیرد.

۳- چارچوب مفهومی: دیپلماسی و بازاریابی اقتصادی

اقتصاد به مفهوم امروزی خود در مقایسه با قرون گذشته دچار تغییرات زیادی شده است. به گونه‌ای که جهانی شدن باعث ایجاد وابستگی متقابل اقتصادی و به هم پیچیدن اقتصاد سیاسی کشورها شده است. امروزه جهانی شدن بر توزیع درآمد، توزیع کالا و خدمات ملی و تخصیص منابع مجدد منابع در اقتصادهای ملی اثرگذار است. (Peternel, Grešš, 2020, 109) همین امر نیز توجه به دیپلماسی اقتصادی را بیش از پیش کرده است. در تعریف دیپلماسی اقتصادی باید گفت که تمامی فعالیت‌ها، استراتژی‌ها و ابتکارات فعال اقتصادی-سیاسی دولتی و غیردولتی که در سیاست خارجی کشورها مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ با هدف دستیابی و حضور در عرصه اقتصاد جهانی همراه با جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات برای عرصه داخلی را دیپلماسی اقتصادی گویند. در واقع همه موضوعات سیاسی و اقتصادی را در بر می‌گیرد که مقصودشان، تأمین منافع ملی و توسعه اقتصادی یک کشور است. برخی مواقع، دیپلماسی اقتصادی به منظور تشویق و یا مجازات بازیگری دولتی یا غیردولتی چه داخلی باشد و چه خارجی به کار گرفته می‌شود بسان ابزاری در دستان دولت می‌باشد. (کهرآزه، ۱۳۹۹: ۴۰).

ذکر این نکته مهم لازم است که در چارچوب مفهوم دولت توسعه‌گرا قرار نیست دولت به مثابه یک فرمانده کل در عرصه اقتصادی حضور داشته باشد؛ بلکه امروز دولت به‌عنوان یک شریک اقتصادی در کنار بخش‌های خصوصی حضور می‌یابد و به مشارکت می‌پردازد. این شریک اقتصادی باید زمینه روابط اقتصادی را فراهم کند و این‌جاست که دیپلماسی اقتصادی معنا می‌یابد. (Yin-wah Chu, 2016, 18) دیپلماسی اقتصادی، توسط دستگاه سیاست خارجی هر دولتی برای اعمال نفوذ بر فعالیت‌های اقتصادی برون‌مرزی اتفاق می‌افتد. توسط بخش دولتی و غیردولتی پیگیری می‌شود که

نشان از ضرورت آن در مسائل امروزی بشر دارد. با توجه به این‌که توسعه سیاسی و اقتصادی از اهداف هر دولتی می‌باشد، اهمیت دیپلماسی اقتصادی بیش از پیش خود را نشان می‌دهد. به این منظور، دولت‌ها از هر فرصتی برای گشایش تعاملات اقتصادی خود با سایر کشورها استفاده می‌کنند. با توجه به شتاب فزاینده اقتصاد بین‌المللی، کاربست دیپلماسی در اقتصاد، به قولی استفاده از توانایی‌ها و توانمندی‌های بالقوه و عملی سیاست خارجی برای تحقق اهداف اقتصادی هر کشور، بسیار مورد توجه قرار گرفته است و با ایجاد سازوکار مناسب در محیط اقتصادی به منظور رشد و توسعه اقتصادی از یک سو و پیشبرد اهداف و منافع ملی از سوی دیگر، دیپلماسی اقتصادی را به کار بسته است (ذولفقاری و زینی وند، ۱۳۹۷: ۶۸ و ۷۳)

در این راستا، سطح دوجانبه جایی است که باید بسیاری از اقدامات کلیدی، برای ارتقای صادرات و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، از طریق یک سری اقدامات مشخص توسط بازیگران داخلی و توسط هیأت‌های دیپلماتیک تحت هدایت وزارت خارجه انجام شود. (Rana, 2013) بسیار مهم است که مشخص شود دولت‌ها در چه سطحی به دیپلماسی اقتصادی خود اهمیت می‌دهند. بررسی‌ها نشان می‌دهد اهمیت ضریب دیپلماسی اقتصادی زمانی که دولت‌ها از سفارت‌خانه‌ها به‌عنوان میانجی رایزنی استفاده می‌کنند در مقایسه با استفاده از کنسول‌گری‌ها، مأموریت‌های تجاری، بازدیدهای دولتی و آژانس‌های ترویج صادرات، برجسته‌تر است. (Bergeijk, 2013 Moons) نکته قابل توجه دیگری که در تحلیل دیپلماسی اقتصادی دولت‌ها باید بدان توجه داشت، جایگاه و اهمیت امنیت اقتصادی است. امنیت اقتصادی بر روند و نقش دیپلماسی اقتصادی در جوامع سراسر جهان تأثیر می‌گذارد. (Turvey, 2014)

توسعه اقتصادی هر کشوری مشروط به برقراری روابط اقتصادی با باقی جهان است و نیازمند یک سیاست خارجی سازنده و عاری از تنش و برون‌گراست. ایجاد روابط اقتصادی، سبب تنوع در محصولات داخلی و صادرات آن شده و تنوع رقابت را بین کنشگران اقتصادی گرم می‌کند و باعث افزایش کیفیت محصولات به منظور رقابت با سایرین می‌شود. همچنین، با گسترش تعاملات اقتصادی برون‌گرا، سبب چفت شدن اقتصادها و دروی از مسائل تنش‌زا شده و اقتصاد داخلی را از یک نوع مصنوعیت از آسیب در آینده برخوردار می‌کند. چنین هدفی در سایه مدیریت کارآمد و مکانیزاسیون، استفاده از فناوری روز در تولید، ایجاد رقابت در صنایع داخلی محقق خواهد شد. در دیپلماسی اقتصادی، از بین بردن تصویر امنیتی از خود و پرهیز از رویکرد تقابلی، یکی از راه‌های گسترش تعاملات اقتصادی

است. این امر منجر به دستاوردهایی در زمینه ثبات مالی درون کشور و توسعه زیرساخت‌های اقتصادی آن شود. همین طور از بسیاری از منازعات ملی و منطقه‌ای جلوگیری نماید و ناآگاهی و عدم اطمینان در طرف مقابل برای گسترش روابط تجاری را از بین ببرد. در کنار این مسائل، استفاده از ظرفیت‌های حضور در یک سازمان یا اتحاد منطقه‌ای و جهانی با استفاده از دیپلماسی فعال اقتصادی، سبب گشایش درهای گوناگون به روی اقتصاد کشور و تأمین منافع ملی خواهد شد و سرمایه‌گذاری خارجی را در اقتصاد یک کشور افزایش خواهد داد. (نشریه امنیت اقتصادی، ۱۳۹۵: ۱۶۵-۱۶۲) به‌عنوان مثال دیپلمات‌های منطقه آسه‌آن در تأمین منافع مالی دولت‌های مطبوعشان بسیار موفق بوده‌اند. بر پایه یک تحقیق و با بررسی واردات به اعضای آسه‌آن از ۱۳۴ کشور بین سال‌های ۱۹۸۰ تا ۲۰۰۱، متوجه می‌شویم که دیپلمات‌های آسه‌آن قادر بودند بیش از آن چه انتظار می‌رفت، ارزش افزوده و منافع دولت خود را در دیپلماسی اقتصادی دنبال کنند.

۴- فرصت‌ها و چالش‌های پیش روی روابط ایران و عراق

۱-۴- فرصت‌های اقتصادی ایران در عراق

در حال حاضر، حجم تولید ناخالص داخلی کشور عراق، نزدیک به ۳۰۰ میلیارد دلار است. این کشور، در زمینه تبادلات اقتصادی، با توجه به وضعیت سیاسی که در آن قرار دارد، به ناچار، نقش واردکننده را برای خود برگزیده است. در نتیجه، برای تأمین منافع ملی خود، روی کشورهایی که دارای اقتصاد قوی و جایگاه سیاسی مهمی در دنیا هستند، حساب باز کرده است. .... امروزه چین و ترکیه با محاسبه درست منطقی، جایگاه اول و دوم را در صادرات به عراق تصاحب کرده‌اند و جمهوری اسلامی ایران، در جایگاه سوم قرار دارد. روند کسب این جایگاه، به‌وضوح نشان‌دهنده فرصت‌طلبی ترکیه و چین در این زمینه می‌باشد. با بررسی عملکرد آن‌ها، درمی‌یابیم که نه تنها کشور ما در این زمینه فرصت‌سوزی کرده است، بلکه کالاهای صادراتی ما نیز در اثر عدم توجه کافی، از کیفیت لازم برای شرکت در این رقابت برخوردار نیستند (نشریه امنیت اقتصادی، ۱۳۹۳: ۱۵-۱۳).

میزان صادرات ایران به عراق

سال	ارقام به میلیارد دلار
۱۳۹۵	۶/۱
۱۳۹۶	۶/۵
۱۳۹۷	۸/۹
۱۳۹۸	۸/۴
۱۳۹۹	۷/۴
۱۴۰۰	۷/۴

(سازمان توسعه تجارت، ۱۴۰۰، بخش عراق)

۱-۱-۴-بازارچه‌های مرزی و نمایشگاه‌های عرضه توانمندی‌ها

یکی از مواردی که در موضوع مبادلات اقتصادی میان ایران و عراق، از درجه اهمیت بالایی برخوردار است و اهمیت آن برای هر دو کشور، یکسان می‌باشد، روابط مرزنشینان دو کشور است. حل و فصل اختلافات اداری و سیاستی بین دو کشور و دادن نظم به این مبادلات تجاری سبب خواهد شد سرعت آن تسریع شده و هرچه بیشتر به سمت گسترش همکاری و داد و ستد حرکت کند، حجم این تجارت گسترده‌تر شود. همچنین با پیگیری سیاست احداث بازارچه‌های مرزی بین دو کشور، در خصوص جلوگیری از تداوم رد و بدل شدن کالای قاچاق و کاهش جذابیت این کار برای مرزنشینان همراه با ایجاد شغل برای آن‌ها از جمله تلاش‌هایی است که مسؤولان دو کشور می‌توانند انجام دهند. (اتاق شهرستان‌ها، ۱۳۹۰: ۷۴).

شهرستان سردشت، به دلیل هم‌جواری با مرز و موقعیت ارتباطی آن با منطقه ویژه شمال عراق و هم‌زبانی مردمان آن با مردم کردزبان آن سوی مرز، موقعیت منحصر به فردی را دارا می‌باشد. عدم برنامه‌ریزی صحیح دولت در ایجاد راه‌های ارتباطی سالم با این شهرستان و مشارکت ندادن مردم در این مسأله سبب محروم ماندن از توانایی‌های آن در جهت کسب توسعه اقتصادی کشور است (محمدی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۳۱).

با توجه به اینکه کشور عراق، پس از خروج نظامیان آمریکایی و به دست گرفتن کنترل کامل این کشور، توسط دولت مرکزی، اقدام به آغاز بازسازی کشور از ویرانی‌های سال‌ها تحریم و جنگ ویرانگر، تولید داخلی را آغاز کرده و به این منظور، نیاز به تجهیزات برقی و دستگاه‌های صنعتی و مصالح ساختمانی که به‌طور کلی، کالاهای مصرفی این کشور محسوب می‌شوند، دارد. همچنین، در زمینه احتیاج عراق به محصولات غذایی و دارویی و صنایع نساجی، می‌بایست تصمیم‌گیران کلان، سیاست‌های تجاری را در جمهوری اسلامی مورد بازنگری قرار دهند. بدین منظور، باید خلأهای صادراتی در کشور عراق، توسط مشاورین و متخصصین امر، به‌خصوص در وزارت خارجه و بازرگانی کشور، شناسایی شود. با بررسی کالاهای صادراتی ترکیه به عراق به عنوان کشور رقیب در این زمینه، می‌توان گفت که بیش از ۵۰ درصد ظرفیت مشابه در گروه کالاهای صادراتی ایرانی، خالی می‌باشد و از ظرفیت موجود استفاده نشده است. فقدان الگوی عملی تجارت بین‌المللی، سبب فرصت‌سوزی اقتصادی توسط جمهوری اسلامی شده است. برای ایجاد حرکتی فراگیر و توسعه‌گرا به کشور عراق، نیازمند برنامه‌ریزی دقیق در این زمینه می‌باشد. طبق بررسی‌ها، مهم‌ترین گروه کالایی وارداتی به عراق، ماشین‌آلات صنعتی و برقی و قطعات آن‌ها می‌باشد. باید ظرفیت‌های دو گروه کالایی نظیر انواع ماشین‌آلات، ادوات زراعی، قطعات یدکی، دستگاه‌های صنعتی و تجهیزات برقی برای تأمین از ایران مورد توجه قرار گیرد. همان‌طور که گفته شد، پشتیبانی بخش صنعت از دولت، در تأمین منافع توسعه‌ای کشور، از اهمیت بالایی برخوردار است. حال اگر این صنعت از توان رقابتی و کیفی لازم برخوردار نباشد، اهداف توسعه‌ای دولت ناکام خواهد ماند. (رستمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۵۳-۲۵۰) جمهوری اسلامی باید بتواند در نمایشگاه‌های مرزی یا درون‌خاک عراق و یا حتی با دعوت تولیدکنندگان عراقی به ایران، زمینه آشنایی آن‌ها را با دستاوردهای صنعتی و تولیدی ایران بیش از پیش فراهم کند تا زمینه‌ای برای گسترش فروش محصولات ایران در عراق باشد. در این زمینه لازم است تا وزارت امور خارجه همکاری‌های گسترده‌ای با وزارت بازرگانی و صنعت داشته باشد.

۲-۱-۴- استفاده از توانمندی‌های اقلیم کردستان عراق

امروزه؛ اقلیم کردستان عراق، یکی از مهم‌ترین موضوعات امنیتی بین ایران و عراق و ترکیه است. قدرت‌های فرامنطقه‌ای به‌خوبی دریافته‌اند که برای پیشبرد سیاست‌های خود در منطقه و تحت فشار قرار دادن هر دو کشور، از متحدین کرد خود استفاده کنند. به همین منظور، به سبب نیاز اقلیم برای

پیشبرد سیاست‌های خود و گسترش تجارت بین‌المللی و تأمین رفاه مردم خود، نیاز به واردات از بیرون از عراق و تأمین سرمایه برای بخش صنعت نفت - خود که ۱۷ درصد از بودجه دولتی را به خود اختصاص داده - وجود دارد. در این راستا آمریکا و باقی شرکای غربی آن، با ایجاد شهرک‌های صنعتی و مجتمع‌های بزرگ و مدرن، در تلاش برای تقویت اقتصاد اقلیم می‌باشند. در ابتدا، برعکس سیاست‌های ایران، ترکیه و آمریکا روابط گسترده‌ای را با کردستان عراق ایجاد کردند. ترکیه با وجود بدبینی نسبت به اقلیم کردستان، ایجاد روابط نزدیک با آن را به دوری از اتفاقات اقلیم ترجیح داد تا از نزدیک به شرایط این منطقه مسلط باشد. این سیاستی است که جمهوری اسلامی، به مرور به سمت آن حرکت کرد. امروزه، ترکیه بزرگ‌ترین سرمایه‌گذار اقتصادی در کردستان عراق است، به‌خصوص در ۶ میدان نفتی موجود در آن، ایران می‌تواند با رقابت در حوزه‌های اقتصادی که ترکیه در آن فعال است، جلوی مسلط شدن این کشور را در اقتصاد اقلیم بگیرد. همچنین، ایران می‌تواند به‌عنوان حلقه اتصال ترانزیتی کردستان عراق با آسیای مرکزی و ناحیه قفقاز و روسیه، نقش پررنگی را ایفا کند. جمهوری اسلامی می‌تواند با تخصیص فضای آزاد تجاری در سواحل خلیج فارس و رفع محدودیت‌های حمل‌ونقلی و گمرکی و تبادل کالا و ایجاد یک بازار مشترک و بدون محدودیت و خطوط انتقال انرژی، از همه ظرفیت‌های اقلیم کردستان عراق برای تأمین منافع ملی خود استفاده کند (کتابی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۷-۱۷). همچنین کارگران ایرانی از فرصت‌های روابط ایران و اقلیم کردستان است. از سال ۲۰۱۳ به‌طور میانگین، ۱۰ تا ۵۰ هزار نفر از کمبود نیروی کار مورد نیاز اقلیم از کارگران فصلی ایرانی تأمین می‌شود که این امر خود گویای علاقه مردم کرد و اشتراکات فرهنگی با کشور ایران است. (پورعلی و همکاران، ۱۳۹۹: ۸۱).

۳-۱-۴- تورسم درمانی

همان‌طور که می‌دانیم جمهوری اسلامی در طی بیش از چهار دهه حیات خود، تلاش گسترده‌ای را برای بهبود وضعیت درمانی و ارتقای کیفیت خدمات پزشکی در پیش گرفت. به گونه‌ای که ایران از یک واردکننده پزشکی خارج شد و به یکی از بهترین کشورهای منطقه در زمینه نیروی انسانی و کادر پزشکی تبدیل شده است. همین مسأله به غایت مهم که می‌توان با نام تورسم درمانی از آن یاد کرد در روابط دو کشور سبب شده، ۳ میلیون گردشگر به قصد درمان از عراق (به‌خصوص از کردستان عراق) به سبب اشتراکات قومی و فرهنگی به ایران بیایند. با توجه به جایگاه پزشکی ایران در خاورمیانه، سالانه

شمار زیادی از کردهای عراقی به شکل گردشگر درمانی به ایران وارد می‌شوند و از تخصص پزشکان ایرانی در این زمینه بهره می‌برند (پورعلی و همکاران، ۱۳۹۹: ۸۱).

۴-۱-۴- سیمان

امروزه صنعت سیمان، با سابقه تولیدی که از آن ۷۰ سال گذشته است، سومین صنعت راهبردی کشورمان می‌باشد. شرکت‌های فعال در این حوزه، اکنون به بیش از ۱۰۰ شرکت در سراسر ایران می‌رسد. امروزه، ایران سومین تولیدکننده سیمان در جهان محسوب می‌شود. بین سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۴، سیمان، مهم‌ترین کالای غیر نفتی صادراتی ایران بوده است. در سال ۱۳۹۳، سهم صنعت سیمان از تولید ناخالص داخلی کشور به بیش از ۵/۶ درصد رسیده است. صنعت سیمان یکی از صنایع با مزیت بالا برای کشورمان به حساب می‌آید. جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۹۳ با تولید ۶۶/۵ میلیون تن سیمان، به‌عنوان بزرگ‌ترین تولیدکننده سیمان در خاورمیانه و چهارم در جهان شناخته شده است. سیمان ارزان تولید می‌شود؛ اما با توجه به حجیم بودن این کالا، صادرات آن تنها به مناطق نزدیک، توجیه اقتصادی خواهد داشت. ... سیمان صادراتی ایران به بیش از ۳۰ کشور جهان صادر می‌شود که مهم‌ترین و بزرگ‌ترین خریدار آن، جمهوری عراق می‌باشد. کشور عراق به طور متوسط، سالانه ۵۳ درصد از صادرات سیمان ایران را خریداری می‌کند. (احمدی و کریمی، ۱۳۹۴: ۱۰۹ و ۱۱۳ و ۱۱۴-۱۱۷) با دقت به این مسأله می‌توان دریافت که کشور عراق به دلیل تلاش برای بازسازی کشور، به چنین حجم از سیمان احتیاج دارد.

۵-۱-۴- نفت و گاز

عراق میادین بزرگ نفتی دارد که بیش از چهار/پنجم آن دست‌نخورده باقی مانده است. مزیت دیگر این کشور که سبب رقابت بسیار می‌شود این است که از هر ۱۰ چاهی که حفر می‌شود، ۸ چاه به نفت می‌رسد. این رقم برای کشور رقیب یعنی عربستان، ۵ از ۱۰ می‌باشد. ویژگی دیگر عراق، پایین بودن هزینه تولید نفت در این کشور است که دلیل آن، دست‌نخورده بودن ذخایر آن است. طبق برآوردها، هزینه تولید نفت در این کشور به ازای هر بشکه، ۲۶ سنت می‌باشد. دیگر عاملی که می‌تواند دو کشور را به یکدیگر بسیار نزدیک کند، وجود میادین مشترک نفتی در مناطق مرزی دو کشور است. این میادین نفتی، ظرفیتی بالغ بر ۶۰ میلیارد بشکه نفت را در خود جای داده‌اند. این میادین شامل، میدان نفتی نفت شهر، دهلران، یادآوران، آزادگان شمالی و جنوبی و پرویز و خرمشهر است. جمهوری اسلامی، همان

طور که در تفاهم‌نامه بین دو کشور در سال ۱۳۹۵ ثبت شده، ارائه آموزش لازم به کارکنان و تکنسین‌های صنعت نفت عراق را به منظور افزایش بهره‌وری تضمین کرده است. ارائه این آموزش‌ها، سبب خواهد شد که ایران و عراق، بتوانند همکاری‌های خود را در حوزه‌های نفتی مشترک و حتی سایر حوزه‌ها گسترش دهند. این همکاری‌ها در نهایت سبب تأمین منافع ملی و اقتصادی دو کشور خواهد شد. (ارغوانی و خسروی، ۱۳۹۹: ۱۳۸-۱۴۴).

در فاصله بین سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۳، عراق، در میادین مشترک خود با ایران، به‌خصوص میدان نفتی مجنون، سرمایه‌گذاری عظیمی انجام داده است. شرکت‌های مهمی در دنیا آماده کمک به عراق در بهره‌برداری از این میادین بوده‌اند. از جمله شرکت‌هایی از چین، ایتالیا، آمریکا، انگلستان و فرانسه، نفت این میدان از جنس نفت سنگین بوده و با سبد نفتی صادراتی ایران، شباهت دارد. این میدان ظرفیت قابل استحصالی بالغ بر ۵ میلیارد بشکه نفت دارد. ایران مسئولیت استخراج را به یک شرکت چینی سپرد که اکنون پس از ۱۰ سال، تنها ۷ حلقه چاه حفر کرده و میزان استخراج ۵۰ هزار بشکه نفت است. دلیل آن هم تحریم‌های فلج‌کننده آمریکا می‌باشد. در طرف مقابل اما، عراق مسئولیت استخراج را به شرکت انگلیسی (شل) سپرد و این شرکت با حفر ۱۸۵ حلقه چاه، هم اکنون در حال استخراج روزانه ۱۷۵ هزار بشکه نفت می‌باشد. در میدان مشترک آذر که با میدان بدرای عراق هم‌جوار و یکی است، ۲/۵ میلیارد بشکه نفت درجا وجود دارد که با روش سنتی، ۴۰۰ میلیون بشکه آن قابل استحصال است. در این میدان هم، شرکت‌های روسی لوک اوایل و روس اوایل که با ایران قرارداد بسته بودند، به بهانه تحریم‌ها از ایران خارج شدند و بلافاصله به عراق رفته و مشغول به کار شدند. عراق نیز برنامه‌ریزی خود را برای استحصال روزانه بیش از ۱۷۰ هزار بشکه گذاشته است. (نشریه امنیت اقتصادی، ۱۳۹۳: ۵ و ۴).

از دیگر زمینه‌هایی که فرصت خوبی را برای توسعه اقتصادی دو طرف در اختیار می‌گذارد، سرمایه‌گذاری در حوزه ذخایر زیرزمینی گاز دو کشور است. ایران به‌عنوان دومین دارنده ذخایر گاز دنیا به حساب می‌آید. عراق نیز دارنده بخشی از ذخایر گاز در دنیا است. با توجه به اینکه صادرات گاز به اروپا از جمله مواردی است که مورد علاقه سیاست‌گذاران در ایران است، ایران و عراق، در کنار کشور ترکیه که هم نیاز زیادی به تأمین گاز مورد نیاز مردم و صنعت کشورش دارد و هم انتقال گاز به اروپا که ترکیه به‌عنوان مهم‌ترین و ارزان‌ترین مسیر انتقال آن به حساب می‌آید. این مسأله می‌تواند ترکیه و ایران را که در حوزه مسائل اقتصادی در منطقه، رقیب جدی یکدیگر می‌باشند، به سمت همکاری

مشترک با یکدیگر و کسب منفعت بکشاند. بدین منظور، دو کشور ایران و ترکیه که صاحب صنعت در بخش نفت و گاز می‌باشند، می‌توانند با سرمایه‌گذاری در بخش گاز ایران و عراق و تعیین خط لوله انتقال آن و اتصال آن به شبکه گاز اروپا و انعقاد یک عهدنامه سه جانبه بزرگ، از گاز صادراتی هم برای تأمین مالی خود و هم برای رقابت با گاز روسیه در اروپا اقدام کنند و اروپا نیز می‌تواند منبع جایگزین خوبی را برای روزهای حساس خود پیدا کند. همچنین بازار جذاب اروپا، باعث خواهد شد باقی کشورها، همچون امارات که دارنده ذخایر گاز می‌باشند، به پیوستن به چنین همکاری متمایل شوند.

۶-۱-۴ بانک و بیمه

با توجه به اینکه در دوره دیکتاتوری حزب بعث و صدام حسین در عراق، این کشور تحت شدیدترین تحریم‌ها قرار گرفت، ساختار بانکی در این کشور نابود شد و عملاً کارکرد خود را از دست داد. مردم عراق اعتقاد خود را به مقوله بانک و سازوکار بیمه‌ای از دست دادند و سرمایه خود را به صورت نقد در نزد خود نگه می‌داشتند. پس از سقوط صدام حسین، ساختار بانکی عراق شروع به بازسازی کرد و دولت عراق زمینه را به‌خصوص بعد از به‌دست‌گرفتن کنترل کامل این کشور پس از سال ۲۰۱۱ فراهم کرد تا بانک‌ها و مؤسسات مالی و بیمه‌ای در این کشور، شروع به فعالیت کنند و این مسائل در عراق جان تازه‌ای بگیرد. در نتیجه، می‌توان گفت که این یکی از حوزه‌هایی است که جمهوری اسلامی می‌تواند در آن، به‌خوبی توانایی‌های خود را نشان دهد. با تأسیس بانک‌ها و مؤسسات بانکی و بیمه‌ای، قدرت ویژه‌ای را در اقتصاد عراق به دست آورد. (قربانی و صدیق، ۱۳۸۷: ۲۰۷-۱۷۰).

۷-۱-۴ توریسم مذهبی

از جمله این اماکن، آستان قدس رضوی، بارگاه امام هشتم شیعیان در شهر مشهد می‌باشد. با توجه به اینکه به گفته افراد مطلع از این صنعت، اگر جمهوری اسلامی بتواند سالانه ۱۲ میلیون گردشگر را به کشور جذب کند، هر گردشگر نیز به طور میانگین ۱۰۰۰ دلار را در ایران خرج کند، رقمی به مراتب بیشتر و شیرین‌تر از فروش بشکه‌های نفت نصیب اقتصاد کشور خواهد شد. (واعظ، ۱۳۹۴: ۲۰-۱۵). از آنجا که شیعیان ۶۰ تا ۶۵ درصد از جمعیت عراق را تشکیل می‌دهند و از میان اهل سنت این کشور، اکثریت با حنفی‌ها و در میان کردها با شافعی‌هاست، مناسبات فرهنگی و تعلق خاطر فرهنگی ویژه‌ای بین دو کشور در جریان است، جدای از مسائل جغرافیایی و قومی و زبانی، در نتیجه فرصت حضور اقتصادی ویژه‌ای را در اختیار جمهوری اسلامی قرار داده است. در طی سال‌های پس از سقوط

صدام، روابط بین مردمی میان دو کشور به اوج خود رسید، به گونه‌ای که حجم بزرگی از زائران ایرانی طی مناسبت‌های مذهبی به شهرهای مذهبی عراق سرازیر شده و زائران عراقی نیز از فرصت پیش آمده برای سفر به شهرهای مذهبی ایران از جمله شیراز و قم و به‌خصوص مشهد استفاده می‌کنند. به غیر از مسائل دینی و مذهبی، بخش گردشگری ایران در طی این سال‌ها به دلیل کاهش ارزش ریال ایران در برابر دینار عراق و توانمند شدن خانوارهای عراقی، میزبان عراقی‌هایی بوده که به قصد گردشگری سیاحتی و یا درمانی به صورت شخصی یا با تورهای مسافرتی به ایران آمده‌اند. در هفته‌های مانده به مراسم عاشورا و پیاده‌روی اربعین، حجم بزرگی از مایحتاج اربعین توسط عراقی‌ها از طرف ایرانی خریداری شده و تأمین می‌شود که نباید از فرصت پیش آمده چشم‌پوشی کرد و باید در نظر داشت که گستردگی این مراسم، هرساله بیشتر می‌شود و میزان زائران حاضر در آن متعاقباً بیشتر می‌شود، شرکت‌های مواد غذایی و حمل‌ونقل و گردشگری و رسانه‌ای و فرهنگی، می‌توانند به‌خوبی از همه ظرفیت‌های آن به نفع اقتصاد کشور استفاده کرده و از خروج سرمایه از کشورمان جلوگیری کنند.

۸-۱-۴- تجارت الکترونیک و بازاریابی

با توجه به آمار خیره‌کننده افرادی که در عراق در حال استفاده از اینترنت هستند، از ۱۲/۵۰۰ نفر در سال ۲۰۰۰ به نزدیک ۳ میلیون نفر در سال ۲۰۱۲، مدیران تصمیم‌گیر در حوزه تجارت خارجی با عراق را مجبور به به‌کارگیری خدمات الکترونیک در این حوزه کرده است. تجارت الکترونیک، موقعیت ویژه‌ای را در اختیار حوزه کارآفرینی جمهوری اسلامی در عراق قرار داده است. برای فراهم کردن شرایط آن نیز، نیاز به برقراری ارتباط زبانی با کشور مقصد است. به همین منظور، دانش‌آموختگان زبان عربی، برای تسهیل فعالیت‌های تجاری، می‌توانند نقش بی‌بدیلی را ایفا کنند. فارغ‌التحصیلان این حوزه، در کنار مهارت زبانی، باید آشنایی خوبی به دانش‌های کامپیوتری و اینترنتی داشته باشند و ابزار آن را به‌خوبی بشناسند (کشاورز، ۱۳۹۴: ۲۶۴-۲۶۰).

۹-۱-۴- صنعت مواد غذایی

باید به نکته مهمی نیز اشاره داشت که ظرفیت‌های کشورمان در حوزه محصولات غذایی که حرف زیادی برای گفتن دارد و در مواردی، کیفیت این محصولات از مشابه خارجی خود نیز بالاتر است. جمهوری اسلامی، شرکت‌های مهمی را در حوزه محصولات لبنی، مواد غذایی بسته‌بندی و فاسد‌شدنی، شیرینی و شکلات و محصولات مشابه، غلات و مواد اولیه محصولات غذایی در لیست خود برای ارائه

به بازار پرقاب‌ت عراق دارد. به‌عنوان مثال، در حوزه فروش محصول بیسکوئیت، از میان ۲۰ کشوری که این محصول را از ایران وارد می‌کنند، بیش از ۶۰ درصد این صادرات مربوط به کشور عراق است و عراق بزرگ‌ترین واردکننده بیسکوئیت از ایران است. در مورد محصول خمیرمایه نیز با توجه به از دست رفتن بازارهای صادراتی آن در کشورهای انگلستان، سوئد و استرالیا، امروزه، کشور عراق بیش از نیمی از صادرات خمیرمایه شرکت‌های ایرانی را خریداری می‌کند. عراق همچنین جزء بزرگ‌ترین خریداران محصول ترشی و خیارشور و مربا و ژله تولید ایران است. در این میان با توجه به ازدست‌رفتن برخی حوزه‌های صادراتی کشور، به دلیل عدم برنامه‌ریزی صحیح و بی‌توجهی، جمهوری عراق، بیش از ۹۰٪ صادرات آب معدنی و انواع بستنی تولیدی شرکت‌های ایرانی را خریداری کرده است. (صفری و دهقان، ۱۳۹۰: ۳۶).

۲-۴- چالش‌های گسترش روابط اقتصادی ایران و عراق

در کنار فرصت‌هایی که به بیان آن‌ها پرداختیم، چالش‌های زیادی نیز در مسیر صادرات مواد تولیدی و خدمات ایران به عراق وجود دارد. چالش‌هایی که در بسیاری موارد نیز از سوی یک دولت ثالث تحمیل شده است. در ادامه به تشریح مهم‌ترین این چالش‌ها می‌پردازیم.

۱-۲-۴- تأثیر تحریم‌ها بر روی روابط ایران و عراق

تحریم‌های ایران، بی‌شک بر رابطه دو کشور ایران و عراق تأثیر زیادی گذاشته است. اگرچه در ابتدا مقامات عراقی با رایزنی‌های با طرف آمریکایی، حساسیت‌های موجود را به صورت واقع‌بینانه به اطلاع آن‌ها رساندند و آمریکایی‌ها با درک شرایط موجود در عراق، این کشور را از محدودیت‌های موجود، معاف ساختند. اما عراق به طرف آمریکایی متعهد شد که از وابستگی خود، به مرور زمان بکاهد. در نتیجه، عراق سرمایه‌گذاری قابل توجهی در بخش تأمین گاز خانگی از منابع موجود در خاک خود و ساخت نیروگاه‌های برق انجام داده است. همچنین با یافتن جایگزین‌های متنوعی، سعی در دادن تنوع به منابع تأمین کالای وارداتی به عراق نمود.

تأثیر تحریم‌ها در این حوزه به گونه‌ای است که کشور عراق به سبب این که دانش فنی موجود در حیطه نفت و گاز را دارا نمی‌باشد، نیاز به همکاری و حمایت فنی-مهندسی از سوی کشورهای صاحب این دانش دارد. بدین منظور، وزرای نفت ایران و عراق در سال ۱۳۹۵؛ با عقد قراردادی در این زمینه، در میدانی نفتی و گازی مشترک دو کشور، اقدام به همکاری نمودند و جمهوری اسلامی متعهد شد که

با انتقال دانش فنی به طرف عراقی و سرمایه‌گذاری در این حوزه و پذیرش دانشجویان عراقی در رشته‌های نفت و گاز در ایران، به طرف عراق کمک کند. با توجه به موافقت‌نامه مذکور، ایران مهندسين عراقی را در آموزشگاه حفاری وزارت نفت پذیرفته و آن‌ها را آموزش داده و به آن‌ها گواهی‌نامه می‌دهد. همچنین، در بخش‌های نظارت بر حفاری با هوا، حفاری فروتعدلی، حفاری جهت‌دار، کنترل فوران، HSE سیمان‌کاری، اسیدکاری و لوله مغزی سیار، بر کار طرف عراقی نظارت نماید. در مرداد ماه ۱۳۹۶، شرکت ملی حفاری ایران و شرکت الاصول الاعیان العراق طی قراردادی، در زمینه حفاری و تعمیر چاه‌های نفت بصره و میدان زبیر عراق، اقدام به همکاری کردند. با خروج دونالد ترامپ از برجام در اردیبهشت سال ۱۳۹۷، تمامی این همکاری‌ها در حاله‌ای از ابهام قرار گرفت، طرف عراقی نیز با عقد قرارداد با شرکت‌های چینی و ترک و اروپایی، به حفاری و اکتشاف و استحصال نفت بدون وقفه ادامه داد و جمهوری اسلامی از روابط بالقوه خود با عراق عملاً محروم شده و حتی در میادین مشترک، از برداشت سهم خود بازمانده است (ارغوانی و خسروی، ۱۳۹۹: ۱۴۴).

با شدت گرفتن فشار حداکثری توسط تیم مسؤل تحریم‌ها در وزارت خزانه‌داری آمریکا؛ ترامپ همه تمرکز خود را بر روی متحدان سنتی و قدیمی جمهوری اسلامی گذاشت تا آن‌ها را وادار به تنها گذاشتن ایران کند. یکی از محورهای این فشار، نفت عراق است که با وعده جایگزینی نفت این کشور به جای نفت ایران، دولت این کشور را ترغیب به تنها گذاشتن ایران کند. نفت کرکوک که غنی‌ترین منطقه نفتی این کشور است، از جنس نفتی است که در جنوب ایران تولید می‌شود. عراق که در اردیبهشت ۱۳۹۷؛ حجم مبادلات تجاری‌اش با ایران، بالغ بر ۱۲ میلیارد دلار در سال بوده و راهبرد ایالات متحده بر آن است که فرصت‌های تجاری ایران را در عراق از بین ببرد. باید در نظر داشت که در انتهای هر معامله مالی، عواید مالی آن مورد انتظار است و شرکت‌های ایرانی در انتقال این عواید به ایران دچار مشکل هستند و از این رو، تجار عراقی علی‌رغم تمایل به معامله با تجار ایرانی، امکان چندانی پیدا نمی‌کنند و به تدریج ترجیح خود را عوض می‌کنند (ببری، ۱۳۹۸: ۵۷).

۲-۲-۴- حضور آمریکا در عراق

در زمان حضور آمریکایی‌ها در عراق، سیاست ایران زمین‌گیر کردن و شکست دادن آن‌ها در این کشور بوده تا در نهایت از عراق خارج شوند و همه چیز را به خود عراقی‌ها واگذار کنند. با توجه به اینکه جمهوری اسلامی، حضور آمریکا و متحدانش را به نفع امنیت و ثبات خود و عراق نمی‌بیند و

اخیراً نشانه‌هایی از حضور اسرائیل در کردستان عراق دیده شده است، ایران بیش از پیش به خروج آن‌ها از این کشور اصرار می‌ورزد و از گروه‌ها و بازیگران سیاسی حاضر در عراق که وابستگی فرهنگی و اشتراکات فرهنگی با ایران دارند در رسیدن به این هدف استفاده می‌کند. این گروه‌ها که اکثراً شیعه هستند و در مواردی کردهای اهل سنت که روابط خوبی با جمهوری اسلامی دارند، در دهه ۱۹۸۰ که رژیم صدام حسین، سعی در نابودی آن‌ها داشت به ایران آمده و از روابط سطح بالایی با رهبران ایران برخوردار شدند. این گروه‌ها به‌خوبی توانستند توان و نفوذ خود را در عراق نشان دهند. معروف‌ترین این گروه‌ها در میان شیعیان: جماعته العلماء العراق، حزب الدعوة الاسلامیه، سازمان عمل اسلامی، مجلس اعلاى انقلاب اسلامی عراق، جمعیت صدر و سپاه مهدی هستند که روابط بسیار نزدیکی با جمهوری اسلامی دارند و آرمان‌های مشابه انقلاب ایران مثل استکبارستیزی و برقراری عدالت و حمایت از مردمان مظلوم جهان را دارند. گروه کرد اتحادیه میهنی کردستان عراق نیز رابطه بسیار خوبی با جمهوری اسلامی دارد. این گروه در دهه ۱۹۸۰ به ایران پناهنده شد و به مبارزه با صدام حسین پرداخت (جمشیدی و محمدی، ۱۳۹۱: ۷۹-۷۶).

در سال‌های اخیر، مسأله‌ای که روابط عراق را با ایالات متحده آمریکا دچار تنش قابل ملاحظه‌ای کرد؛ ترور حاج قاسم سلیمانی و ابومهدی المهندس بود. این اقدام سبب تنش بسیار بزرگی در سطح منطقه شد و همگان آماده آغاز جنگ ایران و آمریکا بودند و لاجرم کشیده شدن عراق به این منازعه، هم اینکه این کشور بلاشک وارد این درگیری می‌شد، چون محل استقرار آمریکایی‌ها بوده و هم این‌که گروه‌های شیعه هم نظر و متحد جمهوری اسلامی در عراق حضور گسترده دارند. با این حال، عراق محل بروز این حمله ناجوانمردانه نیز بود. در نهایت، پاسخ ایران به آمریکا که همراه با شلیک موشک به مقر آمریکایی‌ها بود، به بروز جنگ منجر نشد؛ اما حمله به منافع آمریکا و پایگاه‌های آمریکایی توسط گروه‌های شیعه عراقی شدت گرفت. در چنین موقعیتی، دیپلماسی فعال اقتصادی، می‌تواند به کمک تجارت با عراق آمده و عواید تجاری مطلوب با عراق را رقم بزند. عوایدی که با وجود حضور فعالانه آمریکا در عراق تحت فشار قرار گرفته بوده است (نشریه پاسدار اسلام، ۱۳۹۸: ۲۱ و ۲۲).

پس از شهادت حاج قاسم و ابومهدی المهندس در عراق، طرح اخراج نیروهای آمریکایی از عراق توسط مجلس این کشور تصویب شد. با توجه به اینکه نفوذ اقتصادی آمریکا در عراق غیر قابل چشم‌پوشی است، دولت آمریکا عراق را به تحریم‌های اقتصادی تهدید کرده است. دولت ترامپ پس

از روی کار آمدن با بازنگری در روابط با منطقه، به‌خصوص عراق، ردیف‌های بودجه‌ای کمک به عراق را حذف کردند؛ چراکه ترامپ و تیمش معتقد بودند که عراق بسان متحدی کلیدی برای جمهوری اسلامی درآمده است. در طی سالیان گذشته، آژانس توسعه بین‌المللی و برنامه آموزشی رهبران جوان در عراق، سعی در استحاله فرهنگی و ترویج ایران‌ستیزی در میان عراقی‌ها داشته است تا از میزان نفوذ فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در عراق کم کند. ایالات متحده همواره در مواقع بحران، از ویژگی‌های قومی و مذهبی عراق به سود اهداف خود استفاده کرده است. در مواجهه با جمهوری اسلامی نیز مسأله اختلافات سه اقلیمی عراق (تشیع، اهل سنت و کردها) توسط آمریکا، پررنگ می‌شود. با توجه به اینکه آمریکا تجهیزات و تسلیحات ارتش و پلیس عراق را تأمین می‌کند و آموزش این نیروها بر عهده عراقی‌هاست، آمریکا از این عامل برای ایران‌ستیزی و دورکردن رهبران نظامی عراق از ایران استفاده می‌کند. باید توجه داشت آمریکا تلاش داشته تا بر سیستم اقتصادی عراق مسلط شود. از جمله، ایالات متحده آمریکا، بلافاصله پس از اشغال عراق در سال ۲۰۰۳ میلادی؛ ساختار بانکی این کشور را در دست گرفت تا آن را بازسازی کند. در طی سال‌های بعد، روابط اقتصادی دو کشور به حد بسیار زیادی افزایش یافت و روابط آمریکا و اقلیم کردستان نیز گسترده تر شد (اصلائی، ۱۳۹۹: ۱۷-۱۱).

برای پیش‌برد اهداف توسعه‌ای جمهوری اسلامی ایران در منطقه خاورمیانه با محوریت عراق، لزوم شناخت ساختار سیاسی این کشور بسیار مهم تلقی می‌شود. به گونه‌ای که در موارد بیان شده قبلی، ساختار فدرال عراق سبب شده که علی‌رغم معاهدات بین دو کشور، بعضی ایالات، در مسیر توسعه روابط سیاسی و اقتصادی دو کشور، مانع ایجاد کنند. این جاست که ضرورت حضور دیپلماسی فعال دولتی توسعه‌گرا به کار خواهد آمد تا از بروز موانع در توسعه اقتصادی ایران در عراق، جلوگیری به عمل آورد.

۳-۲-۴- حضور اسرائیل در کردستان عراق

اسرائیلی‌ها در اقلیم کردستان به دنبال برقراری با‌داندگی سیاسی-اقتصادی-نظامی در برابر جمهوری اسلامی هستند. همچنین، با تقویت کردها، جبهه اعراب مخالف خود را از این طریق تضعیف نمایند. این کار از طریق ایجاد شکاف در این جبهه و بزرگ‌نمایی اختلافات بین این کشورها و همسایگان‌شان انجام می‌شود. مانند شعله‌ور کردن اختلاف ایران و عراق و بروز جنگ هشت ساله بین دو کشور که امنیت اسرائیل را تأمین نمود. حمایت از کردستان نیز به همین منظور است. طرح مسأله

خاورمیانه جدید نیز به همین منظور است که دشمنان اسرائیل از این طریق حذف شده یا قدرشان کم شود. فدرالیزه کردن عراق براساس همین سیاست بود که در ابتدا سعی کردند سیاست تکه تکه کردن عراق را دنبال کنند که از این طریق خیالشان از یک دشمن قدرتمند راحت شود. در نهایت اما این طرح عملی نشد و همسایگان عراق به خصوص جمهوری اسلامی و ترکیه به حفظ یکپارچگی آن کمک کردند. با حمایت اسرائیل، کردها موفق شدند خودمختاری خود را به دست آورند و در نتیجه، حضور اسرائیل در نزدیکی مرزهای ایران، به سهولت اتفاق می افتد. از طرفی، اسرائیل که خود از منابع نفتی مهمی برخوردار نیست و نیاز به تأمین این منابع دارد، بر روی منابع نفتی کرکوک در اقلیم کردستان حساب باز کرده است تا منبعی قابل اعتماد برای خود داشته باشد. در پس چنین حضوری، دیپلماسی اقتصادی اسرائیل موفق خواهد شد تا از حضور شرکت‌های ایرانی حاضر در بخش انرژی در اقلیم کردستان جلوگیری نماید و حضور اقتصادی ایران را در این منطقه کم‌رنگ نماید. به عنوان مثال، حضور گسترده شرکت‌های اسرائیلی در اقلیم کردستان از جمله شرکت‌های معروفی همچون موتورولا و موگال کام در بخش ارتباطات این منطقه و همین طور قرارداد بزرگ احداث فرودگاه بین‌المللی اربیل توسط آن‌ها اشاره کرد. شرکت‌های اسرائیلی هم‌اکنون در بخش جاده‌سازی، احداث پل، احداث شهرک‌های صنعتی و تأسیسات کشاورزی کردستان عراق فعال می‌باشند. این دقیقاً همان حوزه‌هایی است که جمهوری اسلامی حرف‌های بسیاری برای گفتن دارد و در چنین موقعیتی، بازاری به بزرگی بازار کردستان، از دست ایران خواهد رفت (ساوه‌درودی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۵۱).

۴-۲-۴ حضور اقتصادی ترکیه در عراق

با به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه، سیاست نگاه به شرق در عین حفظ روابط با غرب، به ساختار سیاست خارجی این کشور اضافه شد که امروزه از آن به عنوان سیاست نوع‌ثمنانی‌گری یاد می‌شود. این سیاست تا به آن‌جا پیش رفت که دولت ترکیه سال ۲۰۰۷ میلادی را سال خاورمیانه نام‌گذاری کرد که نشان از میزان اهمیت این منطقه برای ترک‌ها داشت. ترکیه به دلیل حساسیت‌های امنیتی، به خصوص در مسئله کردستان عراق، به فکر حضور بیشتر در معادلات منطقه‌ای و تأمین منافع ملی و کسب منفعت اقتصادی افتاد تا مبدا از باقی رقبای منطقه‌ای خود عقب افتاده باشد و در نتیجه، نپیوستن به اتحادیه اروپا را اینگونه جبران نماید (دانش‌نیا و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۶ و ۴۷).

فاتح بیلدین، سفیر ترکیه در عراق، در توییتی در شبکه توئیتر؛ اعلام کرد که حجم مالی تجارت خارجی دو کشور ترکیه و عراق در سال مالی ۲۰۲۰ به رقم ۲۰/۶ میلیارد دلار رسیده است که کفه ترازوی این تجارت به ارزش ۱۶ میلیارد دلار به سمت ترکیه سنگینی می‌کند. یعنی ترکیه حجم صادرات خود به عراق را به رقم بیش از ۱۶ میلیارد دلار در سال رسانده است. حال آنکه جمهوری اسلامی که در پی توسعه روابط منطقه‌ای خود، به‌خصوص در حوزه اقتصادی می‌باشد؛ با وجود اشتراکات فرهنگی منحصر به فرد با عراق، از این قافله عقب مانده و گرچه ۹۹٪ تجارت عراق با ایران را صادرات ایران به عراق تشکیل می‌دهد اما در دوره اوج خود رقم مبادلات به بیش از ۹ میلیارد دلار در سال نرسیده است که این می‌تواند عوامل مختلفی داشته باشد که پیش‌تر نیز ذکر شده است. مسائلی مانند تنش‌های موجود در عراق و حضور اسرائیل و آمریکا در این کشور و تحریم‌های فلج‌کننده ترامپ که قبل‌تر بیان شدند. ترکیه از عراق نفت و قطران ذغال و شمش طلا وارد می‌کند. با ساخت پالایگاه نفت در نزدیکی مرز عراق، مازاد بنزین تولیدی خود را به عراق صادر می‌کند و از محل ترانزیت نفت اقلیم کردستان عراق، سرمایه قابل توجهی را به دست آورده است. اقلام صادراتی ترکیه به عراق شامل این موارد است: لوازم خانگی و آکسسوار، حبوبات، پوشاک و دیگر محصولات نساجی، مواد غذایی؛ به‌ویژه لبنیات و انواع کنسرو، مبلمان، انواع ماشین‌های صنعتی و کشاورزی و محصولات صنایع آهن‌آلات که حجم بالایی از سرمایه را نصیب شرکت‌های ترک کرده و نمونه‌ای از یک بازاریابی موفق در دنیاست. از طرفی بیش از ۱۳۰۰ شرکت ترک در عراق، در حوزه‌های مختلف مشغول به فعالیت می‌باشند. به طوری که در دوره اوج این حضور، بالغ بر ۱۵ تا ۲۰ هزار کارگر و تکنسین ترک در عراق مشغول به کار بوده‌اند. در چند سال اخیر، ترکیه به قطب گردشگری جوانان و خانواده‌های عراقی تبدیل شده است. به این دلیل که دو کشور همسایه می‌باشند و می‌شود به شکل زمینی با هزینه اندک به ترکیه سفر کرد و هزینه اقامت در ترکیه نسبت به کشورهای اروپایی پایین‌تر است و قشر متوسط عراقی از پس آن بر می‌آید و از طرفی اشتراکات فرهنگی و مذهبی زیادی بین آن‌ها برقرار است. در چند سال گذشته، آمار ورود گردشگران عراقی به ترکیه، فراز و فرودهایی به خود دیده که البته بیشتر با مسائل امنیتی و اقتصادی عراق ارتباط دارد. این رقم در دوره اوج خود به یک میلیون و دویست هزار نفر گردشگر در سال رسیده است که ۳٪ از جمعیت عراق را تشکیل می‌دهد. جذابیت‌های فرهنگی و اقتصادی ترکیه، ثروتمندان عراقی را بر آن داشته که با خرید خانه در این کشور، جای پای خود را محکم کنند و از این نظر، عراقی با خرید ۳۳

هزار واحد مسکونی در ترکیه، جایگاه اول را از این حیث دارا می‌باشند. همچنین، نگاه امنیتی ترکیه نسبت به عراق تغییر کرده است تنش جای خود را به همکاری داده است، به طوری که ترکیه مشغول آموزش و تجهیز پیش‌مرگه‌های کرد می‌باشد و با دولت مرکزی عراق نیز همکاری‌های دفاعی و امنیتی دارد. ترکیه همچنین در بخش بازسازی و توسعه عراق و ساخت‌وساز مسکونی این کشور نیز حضور دارد. بیش از ۱۶۰۰ شرکت ترک در منطقه اقلیم فعال می‌باشند و با توجه به قصد اقلیم به ساخت ۱۱ شهرک صنعتی جدید، ترکیه از جمله کشورهایی است که قصد بیشترین استفاده از این موقعیت را دارد (خبرگزاری تسنیم، ۱۳۹۹، کد خبر ۲۴۴۸۱۴).

همچنین دولت ترکیه که همواره نگاه امنیتی به اقلیم کردستان عراق داشته، با وجود تعارض منافع با دولت شیعی عراق، سعی کرده است که با کمک به دولت اقلیم و گسترش روابط تجاری، هم منفعت دوطرفه ایجاد کند و هم نگرانی‌های امنیتی خود را مرتفع سازد. در حوزه منابع انرژی نیز ترکیه جداگانه برای اکتشاف و استخراج و ترانزیت این منابع با کردستان قرارداد بسته که خشم دولت عراق را در پی داشته است. ترکیه خود نیز به دنبال آن است که برای تأمین انرژی مورد نیاز خود، منابع مورد اعتمادی پیدا کند و از وابستگی خود به نفت و گاز ایران و روسیه بکاهد. دولت عراق با توجه به رفتار ترکیه با این کشور، علی‌رغم مراودات مالی گسترده، تهدید به بازبینی روابط خود با آنکارا کرده است. دولت ترکیه سعی دارد در نظم منطقه‌ای جدید پس از بهار عربی، متحدینی برای خود فراهم کند و در این میان دولت خودمختار کرد که تابع آنکارا باشد، مطلوب دولت این کشور است و اساساً ترکیه به دولت شیعی ضعیف در بغداد تمایل دارد تا سیاست‌های این کشور را به چالش نکشد. در ذهن نخبگان ترک، دولت شیعی متمایل به ایران، تأمین‌کننده منافع ملی ترکیه نیست (صبوری و علی‌نژاد، ۱۳۹۶: ۲۱۸ و ۲۱۹).

۵-۲-۴- تقابل ایران و عربستان در عراق

از دیگر بازیگران بزرگ در معادلات منطقه در کنار آمریکا و اسرائیل و ترکیه که در راستای ایجاد معضل و موانع بر سر راه توسعه روابط منطقه‌ای جمهوری اسلامی به‌خصوص با عراق می‌باشد، عربستان سعودی است. دلیل دیگر اهمیت عراق برای عربستان، وجود مرزهای طولانی با این کشور است که بالغ بر ۸۷۲ کیلومتر می‌شود و در نتیجه هرگونه اتفاق و حادثه‌ای در این کشور، می‌تواند به داخل خاک عربستان هم کشیده شود و امنیت عربستان را به مخاطره بیاندازد. دلیل دیگر آن است که عراق پتانسیل تبدیل شدن به یک قدرت منطقه‌ای را دارد و همان‌طور که در ابتدای سال ۱۹۷۹ دیده شد. از لحاظ

اقتصادی هر دینار آن سه برابر دلار آمریکا بود از لحاظ فرهنگی به عنوان سید اعراب خطاب می‌گشت. از این رو عربستان همیشه از بازگشت عراق به دوران اوج خود وحشت داشته است. کما اینکه عراق، توانست در آن مقطع شهر خفجی عربستان را در زمان اشغال کویت به اشغال خود درآورد و به همین دلیل، تصور اینکه عراق به محوری ضد سعودی و شیعی به رهبری ایران بپیوندد، حاکمان عربستان را به وحشت می‌اندازد. یکی دیگر از این دلایل که شاید درجه اهمیت آن بالاتر از بقیه باشد، وجود نظام و ساختاری دموکراتیک در عراق است. این می‌تواند الگویی برای سایر ملل عرب به حساب بیاید. با توجه به تغذیه فکری دولت عربستان از وهابیت که ضد شیعی‌ترین فرقه جهان است؛ این کشور اصولاً عرب بودن و شیعه بودن را در کنار هم امر محال می‌پندارد و در نتیجه، با تأسی از آموزه‌های وهابی به مقابله با آن می‌پردازد (سلطانی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۰-۲۲).

پس از مرگ ملک عبدالله و آغاز پادشاهی ملک سلمان، پسر او محمد بن سلمان؛ ولیعهد پادشاهی عربستان سعودی شد. با روی کار آمدن کادری جوان در این کشور، سیاست‌های نوکارکردگرایانه‌ای جایگزین سیاست‌ها قبلی شد و عربستان کوشید با استفاده از روش تعامل و حضور در عرصه معادلات عراق، خود را به جریان‌های سیاسی شیعی ضد ایران نزدیک کرده و با گسترش روابط اقتصادی با این کشور، از نفوذ ایران در عراق کم کند. در سال ۲۰۱۶، تامر السبحان، به عنوان سفیر مقیم و دائم پادشاهی سعودی در بغداد معرفی شد. این نشان از فصل جدید روابط دو کشور داشت. با وجود این، با توجه به سابقه عربستان در طول ۱۳ سال قبل از آن، سفیر این کشور دست به سخنرانی بر علیه جریان‌های سیاسی وابسته به ایران زد. در چنین شرایطی، تنها بعد از گذشت ۹ ماه از ماموریتش، به دلیل اظهارات مداخله‌جویانه، از عراق اخراج شد. در سیاست خارجی جدید عربستان اما عراق جایگاه مهمی داشت و عربستان دست به مقابله به مثل نزد و حتی مدتی بعد، سفیری جدید را معرفی کرد. همچنین با گشایش گذرگاه مرزی و سرمایه‌گذاری ۵۰۰ میلیون دلاری بر روی آن، سعی در سرمایه‌گذاری در عراق نمود. در کنفرانسی که در سال ۲۰۱۸ برای بازسازی عراق پس از داعش در کویت برگزار شد، عربستان متعهد شد که برای بازسازی عراق یک میلیارد دلار و تعمیر شبکه برق آن نیم میلیارد دلار سرمایه‌گذاری کند و در طی سال‌های گذشته، عربستان به دنبال انجام پروژه‌های بحث‌برانگیز در عراق، مصرانه آن را پیگیری می‌کند، این پروژه قرار است یک میلیون هکتار از بیابان‌های جنوب عراق را تبدیل به زمین کشاورزی کند و عجیب بودن پروژه و پیگیری ریاض، نشان از عزم راسخ عربستان در تغییر رویکرد خود نسبت

به عراق دارد. از لحاظ سیاسی، عربستان با تغییری ۱۸۰ درجه‌ای نسبت به قبل، با دعوت مقتدی صدر به عربستان و کمک ۱۰ میلیون دلاری به جریان صدر، سعی در جا باز کردن بین نیروهای شیعه عراقی مخالف جمهوری اسلامی نموده است و حتی در اتفاقی عجیب، نماینده‌های عربستان با عمار حکیم، دشمن سستی خود در عراق دیدار کرده و به رسانه‌های تحت امر آن، مبلغ ۱۰ میلیون دلار کمک کردند. در حرکتی دیگر، با تأسیس شورای همکاری عربستان و عراق، رابطه سیاسی خود را با دولت فعلی عراق نیز گسترش دادند. این نشان از عزم عربستان برای کاهش نفوذ ایران در میان شیعیان عراق دارد. عراق در حال حاضر به شبکه برق ایران متصل است و فعلاً یک میلیارد دلار بدهی در بخش انرژی به ایران دارد که براساس مذاکرات صورت گرفته قرار است این بدهی به زودی پرداخت شود، در چنین شرایطی این کشور در پی آن است تا در کنار ایران؛ شبکه‌های برقی دیگری نیز به شبکه برقی خود متصل کند. عربستان یکی از این شبکه‌ها می‌باشد. این کشور برای توسعه رابطه تجاری با عراق، بندر خشک عرعر را به‌عنوان زیرساخت جدید توسعه تجارت با عراق انتخاب کرده است. گذرگاه مرزی بین عراق و عربستان سعودی اخیراً به‌عنوان یک دروازه اقتصادی و لجستیکی منطقه‌ای، توسعه یافته است. به‌علاوه خدمات ترخیص کالا از گمرک این بندر ارتقا یافته است. این بندر همچنین هر ساله به زائران عراقی که از عربستان سعودی بازدید می‌کنند، خدمات ارائه می‌دهد. کالاهای صادراتی عربستان به عراق شامل: آلومینیوم، محصولات آلومینیومی، لوازم برقی، غلات، آرد، لبنیات، تخم مرغ و فرآورده‌های دامی است. صادرات عراق به عربستان عمدتاً مس، محصولات مسی، رزین، محصولات گیاهی و شکر می‌باشد. هرچند روابط تجاری دو طرف ناچیز است اما زنگ خطر را برای سیاست توسعه اقتصادی ایران به صدا درآورده است. (سلطانی نژاد و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۸-۲۲) در مورد آسیب‌های روابط حسنه عربستان و عراق همین بس که گفته شود، از سال ۱۳۹۵، با توجه به بالا گرفتن تیرگی روابط جمهوری اسلامی با کشورهای عربی منطقه خاور میانه، عراق، تحت فشار این کشورها، تعرفه‌های سنگین تجاری را به روی کالاهای ایرانی وضع کرد و حتی ویزای شش ماهه تجاری ایرانی را لغو کرد که این خود نشان‌دهنده عدم تحرک کافی در دستگاه سیاست خارجی است تا این مشکل را به‌خوبی رفع کنند (نشریه بازار سرمایه، ۱۳۹۷: ۴۷).

۶-۲-۴- تلاش برخی جریان‌های عراقی برای مواجهه با جمهوری اسلامی

گروه‌های همسو، غیرهمسو و میانه‌رو در برابر جمهوری اسلامی در عراق را می‌توان اینگونه دسترسی کرد. گروه‌های عراقی هم‌سو با ایران در عراق این گروه‌ها هستند: ۱. جماعه العلماء ۲. حزب الدعوه الاسلامیه ۳. سازمان عمل الاسلامیه ۴. مجلس اعلاى انقلاب الاسلامیه. گروه‌های غیر هم‌سو با ایران در عراق این گروه‌ها هستند: ۱. حزب بعث عراق ۲. حزب کمونیست کردستان عراق ۳. اتحاد اسلامی کردستان عراق. گروه‌های میانه‌رو با مواضع ایران در عراق این گروه‌ها هستند: ۱. حزب دموکرات کردستان عراق ۲. اتحادیه میهنی کردستان عراق ۳. حزب سوسیالیست کردستان عراق ۴. حزب گوران ۵. جریان شیعه موسوم به صدری‌ها (وابسته به مقتدا صدر) ۶. حزب فضیلت اسلامی عراق (سهرابی و کریمی، ۱۳۹۵: ۱۷۵ و ۱۸۷).

در این میان جریان‌های نزدیک به صدر نیز برای برهه‌ای با تاکید بر ملی‌گرایی عربی به مخالفت با سیاست‌های منطقه‌ای ایران پرداختند. همچنان که طی چند سال اخیر شاهد تغییر استراتژی بازیگران تأثیرگذار در منطقه همچون عربستان بوده‌ایم که سعی در نزدیک شدن به شخصیت‌های متحد با ایران و کاشتن بذر نفاق در دل این جریان‌ها دارند. (معصومی، ۱۳۹۵: ۲۶-۲۴). این رویکرد در مقابل رویه وفادارانه حشدالشعبی در حمایت از ایران قرار می‌گیرد. در این میان جمهوری اسلامی ضمن حفظ نیروهای همراه باید تلاش کند تا جریان‌های مخالف را به حداقل ممکن کاهش دهد. رایزنی‌های دیپلماتیک می‌تواند نقش موثری در این زمینه ایفا کند. در غیر این صورت، با از دست دادن اقتصاد عراق و تقدیم آن به سایر رقباء، فرصت مهم توسعه روابط منطقه‌ای، به‌خصوص روابط اقتصادی با عراق را از دست می‌دهیم.

سناریویی در میان نخبگان عراقی مخالف جمهوری اسلامی مدنظر است که این سناریو، مورد تأیید ایالات متحده آمریکا و متحدین عرب آن است. این سناریو با متحد کردن گروه‌های مخالف جمهوری اسلامی همچون برخی گروه‌های کرد و نوبعثی‌ها و جریان‌های سکولار سنی و برخی شیعیان ناراضی و سکولار در پی آن بودند قدرت را در عراق به دست بگیرند. این به نوعی استفاده از امکاناتی است که قانون اساسی عراق برایشان فراهم کرده است. چنین سناریویی ثابت کرده که جواب می‌دهد و فهرست العراقیه در سال ۲۰۱۰ تلاشی در همین زمینه بود تا دولت را از دست احزاب طرفدار ایران خارج کند.

این امر به لطف تأکید بر ناسیونالیسم عربی (به جای همگرایی‌های شیعی) ممکن شده است. (خسروی، ۱۳۹۰: ۲۱۸ و ۲۱۹).

اختلاف جریان‌های سیاسی با ایران به حدی رسیده که شخصیت‌های طرفدار ناسیونالیسم عربی، چنان در ساختار عراق در طی این سال‌ها ریشه دوانده‌اند که عراق در آغاز دههٔ سوم، روابط فراگیری را با کشورهای عرب منطقه آغاز کرده است. به طوری که وقتی شهر بصره، میزبان بازی‌های کشورهای خلیج فارس شد، در هنگام برگزاری بازی‌ها، ایرانی‌ها به ناگاه با اتفاقی شوکه‌کننده روبه‌رو شد. در جشن آغازین بازی‌ها و حتی پوستر این بازی‌ها، نام این بازی‌ها را بازی‌های فوتبال خلیج عربی خواندند. وزارت خارجه ایران نیز مراتب اعتراض شدید خود را به دولت عراق مبنی بر استفاده از این واژه جعلی اعلام کرد. در ادامه، نخست‌وزیر عراق در توییتی، از نام خلیج عربی استفاده کرد که خشم مردم و مقامات ایرانی را به دنبال داشت. با رایزنی‌های مناسب، نخست‌وزیری عراق از این اقدام عقب‌نشینی کرد و تنها از واژهٔ خلیج استفاده نمود. از طرفی، مقتدی صدر روحانی پرنفوذ شیعه، دو مرتبه در استقبال از این بازی‌ها، از واژهٔ خلیج عربی استفاده نموده است. (ایسنا، ۱۴۰۱، کد خبر: ۰۰۰۶۲۱۳۸۰۱۹). اگرچه وزارت خارجه در این زمینه منفعل عمل نکرد، اما لازم است حداکثر تلاش برای جذب بیشتر جریان‌های عراقی در پیش گرفته شود.

۷-۲-۴- مسألهٔ قاچاق کالا بین ایران و عراق

براساس محاسبات گمرکی ایران، برآورد می‌شود که سالانه بیش از ۱۳ میلیارد دلار کالای قاچاق شامل مواد مخدر و سوخت و الکل و سیگار و... در ایران وارد و خارج می‌شود. واردات قاچاق به کشور بین ۲ تا ۴ میلیارد دلار است و باقی این رقم کالای خروجی است که مشخص می‌کند چه میزان در سال به اقتصاد و تولید کشور آسیب می‌رسد. سیاست‌های دولت به گونه‌ای است که به دلیل این‌که دولت قصد حمایت از داخل دارد، واردات کالایی خاص را ممنوع می‌کند که در فصول قبل و در بحث سیاست‌های دولت توسعه‌گرا به آن اشاره شد، سبب کاهش رقابت و کم‌شدن کیفیت کالا می‌شود و دادن یارانه حساب نشده به آن کالای خاص سبب ارزان بودن آن نسبت به کشورهای همسایه شده و جذابیت آن را برای قاچاق و خروج این کالا از کشور بالا می‌برد. رواج کالای قاچاق به‌عنوان عامل بازدارندهٔ توسعه تلقی می‌شود و برنامه‌های اقتصادی و فرهنگی و اجتماعی دولت را دچار اختلال می‌کند. بیکاری، محرومیت، توسعه‌نیافتگی، کاهش اشتغال، فشار معیشتی و... سبب می‌شود جوامع

نواحی مرزی، چاره کار را در پرداختن به قاچاق کالا یا حتی از سر بیچارگی، کولبری ببینند. (التهامی‌نیا، ۱۴۰۰: ۴۵۴-۴۶۲).

کولبر؛ اصطلاحی است که به افرادی اطلاق می‌شود که با بردوش کشیدن کالای قاچاق و گذر دو طرفه از نوار مرزی، مبادرت به قاچاق می‌کنند. این افراد درآمد ناچیزی از این کار عایدشان می‌شود. اما به دلیل تبعات فشار معیشتی، راضی به انجام این کار می‌گردند. کولبری عموماً در استان‌های کردنشین همجوار با کشورهای ترکیه و به‌خصوص عراق اتفاق می‌افتد. طبق محاسبات وزارت اقتصاد و امور دارایی، ۲۰ درصد مردم این مناطق از کمبود اشتغال در رنج قرار دارند و طبق برآوردها تقریباً ۷۰ هزار نفر بین سنین ۱۳ تا ۷۰ سال مشغول به کولبری می‌باشند. درآمد کولبری بسیار ناچیز است اما خطرات و ریسک بالایی دارد و در سال‌های اخیر گاهی آمار مرگ‌ومیر آن‌ها در رسانه‌ها منتشر می‌شود. سقوط از ارتفاع، ریزش بهمن، سرمازدگی و تیراندازی مأموران مرزی از عوامل این مرگ‌ومیر است. به گفته صاحب‌نظران این حوزه، دولت با ایجاد بازارچه‌های مرزی و تعاونی‌ها، سبب کاهش قاچاق و کولبری و هم ایجاد اشتغال برای مردم این نواحی می‌شود و فشار بر روی آن‌ها را کاهش می‌دهد و کم‌تر شاهد قاچاق خواهیم بود (رمضانی و قادرپور، ۱۳۹۹: ۳۰۱ و ۳۰۲).

نتیجه‌گیری

این مقاله تلاش داشت تا به بررسی روابط اقتصادی جمهوری اسلامی ایران و عراق بپردازد و در این میان فرصت‌ها و چالش‌های این روابط را به بحث بگذارد. رویکرد و منظری که در این مقاله مبنا قرار گرفت مفهوم دیپلماسی اقتصادی بود. در این میان از وجود بازارچه‌های مرزی، استفاده از توانمندی‌های اقلیم کردستان عراق، توریسم درمانی، پتانسیل‌های سیمان‌سازی، منابع نفت و گاز میان دو کشور، بانک و بیمه، توریسم مذهبی، تجارت الکترونیک که در دنیای امروز در حال گسترش است و صنعت غذایی به عنوان فرصت‌های روابط میان دو کشور می‌توان نام برد. منطقاً دستگاه دیپلماسی باید این نقاط قوت را تقویت کند و با رایزنی‌های داخلی و خارجی فرصت را برای بازرگانان داخلی جهت گسترش حضور در این صنایع و فرصت‌های اقتصادی فراهم سازد.

از سوی دیگر تأثیر تحریم‌ها بر روی روابط ایران و عراق، حضور آمریکا در عراق، حضور اسرائیل در کردستان، حضور اقتصادی ترکیه در عراق، تقابل ایران و عربستان در عراق، تقابل نخبگان عراقی با

نفوذ جمهوری اسلامی در این کشور و در نهایت مسأله قاچاق کالا در مرزهای دو کشور می‌تواند به‌عنوان چالش روابط اقتصادی دو کشور نام برد. برخی از این موانع به خود عراقی‌ها بازمی‌گردد و دستگاه دیپلماسی باید تلاش کند تا با تنش‌زدایی زمینه‌های حل مناقشات میان دو کشور را فراهم سازد. برخی دیگر اما به روابط جمهوری اسلامی با دولتی ثالث مربوط است. دولت‌هایی که برخی آن‌ها همسایگان مشترک ایران و عراق هستند و روابط جمهوری اسلامی با آن‌ها می‌تواند به زمینه‌های تحرک دیپلماسی ایران در عراق کمک کند. به‌علاوه این تلاش‌ها می‌تواند تا حدی چالش‌هایی را که آمریکا و اسرائیل در عراق پیش‌روی جمهوری اسلامی قرار می‌دهند خنثی سازد. لازم به تأکید دوباره است که دستگاه دیپلماسی در دولتی می‌تواند نقشی حیاتی در روابط اقتصادی ایفا کند که خود را نه به متابه یک کارفرما، بلکه به‌عنوان یک شریک در کنار تجار اقتصادی ایرانی بداند.

فهرست منابع

- اتاق شهرستان‌ها (۱۳۹۰)، اتاق شهرستان‌ها. شماره ۵۲: ۷۴.
- احمدی، رضا و کریمی، ادیبه (۱۳۹۴). تحلیل آماری میزان تولید، مصرف و تجارت جهانی سیمان ایران در مقایسه با کشورهای صاحب این صنعت در جهان. بررسی‌های آمار رسمی ایران. شماره ۸۶: ۱۰۹-۱۱۷.
- ارغوانی، فریبرز و مصطفی خسروی (۱۳۹۹). جایگاه نفت در بستر روابط دوجانبه ایران و عراق در دوران احیای تحریم‌های پسا برجام. مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل. شماره ۱: ۱۴۴-۱۳۸.
- اصلانی، مریم، کریمی‌فرد، حسین (۱۳۹۹)، بسترها و چالش‌های روابط سیاسی و اقتصادی ایران و عراق، همدان، پنجمین همایش بین‌المللی مدیریت، حسابداری، اقتصاد و علوم اجتماعی.
- بیری، نیکنام (۱۳۹۸). عراق ضریه‌گیر تحریم‌های ترامپ علیه ایران. نامه اتاق بازرگانی. شماره ۱۲۲: ۷۰-۴۱.
- پورحسن، ناصر، خوشناموند، افسانه (۱۳۹۹)، شکل‌گیری مرز نرم در روابط ایران و عراق در دوره پساصدام، پژوهش‌های راهبردی سیاست، شماره ۳۴: ۷۳-۱۰۵.
- پورعلی، پریسا (۱۴۰۰). رویکردهای دیپلماسی فرهنگی ایران در عراق پس از سقوط صدام، پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، شماره ۱: ۶۹-۹۹.
- توکلی، یعقوب و همکاران (۱۳۹۲). روابط ایران و عراق پس از صدام، فرصت‌ها و چالش‌ها، پژوهش‌های انقلاب اسلامی، شماره ۵: ۱۶۳-۱۸۰.
- التهامی‌نیا، رضا (۱۴۰۰). اقتصاد سیاسی قاچاق کالا و پیامدهای امنیتی و سیاسی آن در ایران. جغرافیا. شماره ۳: ۴۵۴-۴۸۱.
- جمشیدی، محمدحسینی و محمدی، رسول (۱۳۹۱). تبیین بر کاربرد قدرت نرم در عراق نوینی در راستای تحقق ارزش‌های انقلاب اسلامی. جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام. شماره ۱: ۹۳-۶۶.
- الحیدری، سیدهاشم (۱۳۹۸). پیامدهای شهادت حاج قاسم سلیمانی و ابومهدی. المهندس. پاسدار اسلام. شماره ۴۵۵: ۲۳-۱.
- خبرگزاری ایسنا (۱۴۰۱). مقتدی صدر بار دیگر خلیج فارس را عربی خواند. برگرفته از سایت:

<https://www.isna.ir/news/00062138019>

- خبرگزاری تسنیم (۱۳۹۹). نگاهی به تجارت ترکیه و عراق طی سال‌های اخیر؛ شیب پرشتاب توسعه روابط. برگرفته از سایت: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/11/20/2448814>
- خسروی، غلام‌رضا (۱۳۹۰). چشم‌انداز عراق آینده، بررسی روندهای داخلی و خارجی. انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- دانش‌نیا، فرهاد و همکاران (۱۳۹۲)، هویت تاریخی، نو عثمانی‌گرایی و سیاست خارجی ترکیه، مطالعات سیاسی جهان اسلام، شماره ۷: ۳۵-۶۰.
- ذولفقاری، مهدی، زینی‌وند، حسین (۱۳۹۷). دیپلماسی اقتصادی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: دوره احمدی‌نژاد و روحانی. پژوهش‌های روابط بین‌الملل. شماره ۲۷: ۷۳-۶۸.
- رحیم‌نژاد، فاتح (۱۳۹۱). شیوه‌های تقویت همگرایی در روابط ایران و اقلیم کردستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز
- رستمی، مجتبی و نمامیان، فرشید (۱۳۹۸). ارائه الگوی اسلامی تجارت خارجی با رویکرد دیپلماسی اقتصاد مقاومتی، مطالعه موردی عراق. جستارهای اقتصادی ایران. شماره ۳۲: ۲۵۳-۲۴۷.
- رمضانی، ثریا و قادرپور، مرید (۱۳۹۹). بررسی چالش‌های مرزنشینی غرب کشور با موضوعیت کولبری و کرونا. مطالعات سیاسی، حقوق و فقه. شماره ۲: ۴۶-۲۵.
- ساره‌درودی، مصطفی و همکاران (۱۳۹۳). بررسی پیامدهای روابط اسرائیل و اقلیم کردستان بر امنیت بین‌الملل ایران. دانش امنیتی. شماره ۳: ۱۶۵-۱۴۴.
- سلطانی‌نژاد، محمد؛ شمس‌آبادی، علی و خلیفاتی، منا (۱۳۹۹). چرخش سیاست خارجی عربستان، گذار از تقابل هویت محور به همگرایی منفعت‌گرا. مطالعات بنیادی و کاربردی جهان اسلام. شماره ۵: ۳۰-۱.
- صبوری، ضیاءالدین و علی‌نژاد، حامد (۱۳۹۶). تأثیر تحول سیاست داخلی آنکارا نسبت به مسأله کردها بر روابط ترکیه و عراق. سیاست جهانی. شماره ۱۹: ۲۳۸-۲۱۰.
- صفری، سمیه، دهقان، محمود (۱۳۹۰). رقابت‌پذیری صادراتی صنعت مواد غذایی ایران. بررسی‌های بازرگانی. شماره ۴۶: ۳۶.
- قربانی، عادل. صدیق‌محمدی، میرفرهاد (۱۳۸۷). روابط اقتصادی ایران و عراق، چشم‌انداز و فرصت‌ها. نشر صباغ

- کتابی، محمود؛ دهقان، یدالله و حیدری، سولماز(۱۳۹۲). بررسی روابط سیاسی-اقتصادی کردستان عراق با ترکیه و تأثیر آن بر سیاست خارجی ایران. تحقیقات سیاسی و بین‌الملل. شماره ۱۷: ۱۳-۱۰.
- کشاورز، حبیب(۱۳۹۴). نقش دانش‌آموختگان زبان و ادبیات عربی در توسعه تجارت الکترونیک با کشورهای عربی. جمعیت زبان و ادبیات عربی ایران. شماره ۳۹: ۲۶۰-۲۳۲.
- کهرازه، یاسر(۱۳۹۹). دیپلماسی اقتصادی و مناسبات استراتژیک توسعه‌ای، نمونه هند. پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی. شماره ۴۲: ۴۰-۹.
- محمدی، رحیم؛ بوکانی، رشید و ویسی، رضا(۱۳۹۰). نقش تجارت مرزی در تثبیت جمعیت روستایی: مورد مطالعه حوزه نفوذ بازارچه مرزی سردشت. فرآیند مدیریت و توسعه. شماره ۸۶: ۱۳۱-۱۰۵.
- معصومی، هادی(۱۳۹۵). بررسی وضعیت آینده سیاسی شیعیان در عراق پس‌اداعشی. سراج منیر. شماره ۲۳: ۳۴-۱.
- نشریه امنیت اقتصادی(۱۳۹۵). توسعه پیوندهای راهبردی از طریق دیپلماسی اقتصادی. امنیت اقتصادی. شماره ۲۵ و ۲۶: ۱۶۵-۱۶۲.
- نشریه بازار سرمایه(۱۳۹۷). رونق تجارت تهران-بغداد در مسیر امید. شماره ۱۰۳: ۴۷.
- واعظ، نفیسه(۱۳۹۴). بررسی تأثیر سفرهای زیارتی بر سیاست منطقه‌ای و روابط خارجی جمهوری اسلامی ایران با عراق نوین. شیعه‌شناسی. شماره ۵۰: ۲۰-۸.
- Rana, Kishan S. (2013) Economic diplomacy: what might best serve a developing country?, *International Journal of Diplomacy and Economy* Vol. 1, No. 3-4
- S.J.V. Moons (Selwyn) and P.A.G. van Bergeijk (Peter), (2013) A meta-analysis of economic diplomacy and its effect on international economic flows, *ISS Working Paper Series / General Series*, Volume 566 p. 1- 30
- Rosario Adapon Turvey (2014) Economic diplomacy and security: linkages, trends and changes, *Home International Journal of Diplomacy and Economy* Vol. 2, No. 1-2
- W. Travis Selmier II, Chang Hoon Oh (2012), Economic Diplomacy and International Trade: ASEAN's Quest to Value-Claim, *The World Economy*, Volume 36, Issue 2, pp 233-252
- Ivona Peternel & Martin Grešš (2020) Economic diplomacy: concept for economic prosperity in Croatia, a, *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 34:1, 109-121
- Yin-wah Chu, (2016), *The Asian Developmental State Reexaminations and New Departures*, PALGRAVE MACMILLAN